

MORELE ERVARINGEN IN DE KRIJGSMACHT

EEN CONCEPTUELE EN EMPIRISCHE STUDIE
VAN MORAL DISTRESS BIJ VETERANEN

Sanneke Brouwers

Eburon
Utrecht 2025

Dit proefschrift is mede mogelijk gemaakt door de Rooms Katholieke Geestelijke Verzorging van de Diensten Geestelijke Verzorging bij Defensie.

Afbeelding op omslag: © Juke Hudig, *Ik wil jou dragen over diepe stromen* (JH153P), pastel, c/o Pictoright Amsterdam 2025

Foto auteur: Werry Crone, <https://www.werrycrone.nl>

Omslagontwerp: Textcetera, Den Haag

ISBN: 9789463015769

Academische Uitgeverij Eburon, Utrecht

DOI: 10.26116/tst.16102497

©2025 Sanneke Petronella Willemijn Brouwers, The Netherlands. All rights reserved. No parts of this thesis may be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted in any form or by any means without permission of the author. Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd, in enige vorm of op enige wijze, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de auteur.

Inhoud

Voorwoord	11
Hoofdstuk 1	
Inleiding en probleemstelling	17
1.1 Inleiding	17
1.2 Probleemstelling	23
1.3 Doelstelling	26
1.4 Vraagstelling	30
1.5 Centrale concepten	30
1.6 Het onderzoekmodel	36
1.7 Leeswijzer	37
Hoofdstuk 2	
De militaire organisatie	39
2.1 De organisatietheorie van Amitai Etzioni	40
2.2 De militaire organisatie in de praktijk	42
2.2.1 De krijgsmacht als dwangorganisatie	44
2.2.2 De krijgsmacht als utilitaire organisatie	46
2.2.3 De krijgsmacht als normatieve organisatie	47
2.3 De militaire organisatie volgens Charles Moskos	49
2.3.1 De ontwikkeling van de krijgsmacht	49
2.3.2 De veranderende militaire rol	51
2.4 De Nederlandse krijgsmacht volgens Jacques van Doorn	53
2.4.1 Van Doorn en de ontwikkeling van de militaire sociologie	53
2.4.2 Van Doorn en zijn militaire ervaring	54
2.4.3 De Nederlandse krijgsmacht	56
2.5 Samenvatting	60

Hoofdstuk 3

De professionele rol	63
3.1 Rol als handelingstheoretisch concept	64
3.1.1 Drie benaderingswijzen	67
3.1.2 Roltransitie	68
3.1.3 Rolspanning	69
3.2 Het symbolisch interactionisme	71
3.2.1 Charles Horton Cooley	71
3.2.2 George Herbert Mead	73
3.2.3 Erving Goffman	75
3.2.3.1 Stigmatisering in de militaire context	76
3.2.3.2 Stigmasymbolen	77
3.2.3.3 Het stigma van held, slachtoffer of patiënt	78
3.3 De professionele rol in de militaire praktijk	80
3.3.1 Rolhantering	80
3.3.2 Roltransitie	83
3.3.3 Professionele rolspanning	85
3.4 Moral distress als rolspanning	89
3.4.1 Moral injury	90
3.4.1.1 Verschillende definities van moral injury	91
3.4.1.2 Moral injury en PTSS	92
3.4.2 Moral distress	94
3.4.3 Moreel lijden en het rolbegrip	99
3.4.4 Reflectie op de concepten moral injury en moral distress	101
3.5 Oplossingen voor een militair rolconflict	103
3.6 Samenvatting	105

Hoofdstuk 4

Een ethisch kader om moral distress te beoordelen	107
4.1 Rechtvaardiging van geweld als morele zelfafmelding	108
4.2 Butler over morele kwetsbaarheid	111
4.3 Ricœur over moreel oordelen	113
4.3.1 Narratieve identiteit	114
4.3.2 Drie fasen van het goede leven	116
4.3.3 Drie morele dimensies om te toetsen	117
4.4 Korsgaard over moreel zelfbestuur	120
4.4.1 Handelen als basis van de identiteit	121

4.4.2	Praktische identiteiten	123
4.4.3	Normatief zelfbestuur	124
4.4.4	Het beperkte zelfbestuur van de militair	125
4.5	Honneth over morele erkenning	127
4.5.1	De strijd om erkenning	128
4.5.2	Verschillende niveaus van erkenningsrelaties	129
4.5.3	Erkeningsrelaties in de militaire context	131
4.6	Halík over morele levensovertuiging	133
4.6.1	Verwonding en het christendom	134
4.6.2	Geloof als werkhypothese	135
4.6.3	De kerk als veldhospitaal	136
4.6.4	Het religieus motief in de militaire context	139
4.7	Samenvatting	141

Hoofdstuk 5

Onderzoeksopzet	143
5.1 Onderzoeksmethodologie	143
5.2 Operationalisering	149
5.3 De ethische toestemmingsprocedure	153
5.4 Onderzoekspopulatie	155
5.5 Empirisch onderzoek	164

Hoofdstuk 6

Onderzoeksrapportage	173
6.1 Analysestrategie	173
6.2 Affectprofiel	177
6.3 BOX 1: Uitzendervaring met de meeste negatieve gevoelens	179
6.3.1 Analyse van de negatieve waardegebieden	183
6.4 BOX 2: Negatieve ervaringen die zich kenmerken als moral distress	186
6.4.1 Analyse van de ervaringen van moral distress	193
6.5 BOX 3: Wordt de moral distress veroorzaakt door een rolconflict?	196
6.5.1 Analyse van de drie morele dimensies van het rolconflict	203
6.6 Drie verschillende rolconflicten onderscheiden	204
6.6.1 BOX 4A: De veteraan in de rol van dader	205
6.6.1.1 Analyse van de veteraan in de rol van dader	212

6.6.2	BOX 4B: De veteraan in de rol van (gefaalde) helper of slachtoffer	215
6.6.2.1	Analyse van de veteraan als (gefaalde) helper	218
6.6.3	BOX 5: De veteraan in de rol van kameraad, bondgenoot of overlever	219
6.6.3.1	Analyse van de veteraan als kameraad, bondgenoot of overlever	225
6.6.4	BOX 6A: De relatie tussen de militaire en de persoonlijke rol	226
6.6.5	BOX 6B: Het algemeen ervaren als burger en als militair	229
6.6.6	BOX 6C: Het verband tussen de militaire rol en zelfconstitutie	233
6.6.6.1	Analyse van de relatie tussen de persoonlijke en de militaire rol	236
6.7	Morele strategieën	237
6.7.1	BOX 7: Ervaringen van eigen regie binnen de militaire organisatie	237
6.7.1.1	Analyse van de rolstrategie eigen regie	243
6.7.2	BOX 8: Ervaringen van erkenning	245
6.7.2.1	Analyse van de ervaringen van (gemiste) erkenning	250
6.8	BOX 9: Waardegebieden met de hoogste positieve affecten	253
6.8.1	Analyse van de positieve waardegebieden	257
6.9	BOX 10: Ervaringen van morele betrokkenheid	259
6.9.1	Analyse van ervaringen van morele betrokkenheid	262
6.10	Samenvatting	264

Hoofdstuk 7

Evaluatie en conclusie	267
7.1 Beantwoording van de hoofdvraag	267
7.2 Evaluatie van de doelstelling	273
7.3 Vervolg: moral debrief en de rol van de DGV	277
7.4 Discussie	281
7.4.1 De krijgsmacht als organisatie	281
7.4.2 De militaire rol	285
7.4.3 Drie morele dimensies	289
7.4.4 Normatief zelfbestuur	293

7.4.5	Erkenning	296
7.4.6	De morele levensovertuiging	299
7.5	Evaluatie onderzoeksanpak	303
7.6	Onderzoekstekorten	307
Samenvatting		311
Summary		317
Literatuurlijst		323
Bijlagen		349

Voorwoord

Op de voorkant van dit proefschrift staat een pastelaafbeelding van Juke Hudig van Christoforus; de Christusdrager. De legende van deze heilige heb ik als aalmoezenier ontelbare keren en bij verschillende gelegenheden verteld. Het verhaal spreekt tot de verbeelding van militairen. De ervaring oproepen te worden. De sterkste willen zijn, maar ook dienstbaar. De ervaring van elkaar dragen. Maar ook gedragen te worden. De zwaarte van een last op je schouder. Het water dat tot aan de lippen staat. Het zoeken naar vaste grond onder de voeten. Het oversteken van een rivier als transitie. Thema's uit het verhaal die militairen zowel letterlijk als figuurlijk kunnen beleven. De Rooms Katholieke Geestelijke Verzorging reikt sleutelhangers uit met een afbeelding van Christoforus als talisman voor een behouden thuiskomst. Militairen hechten waarden aan symbolen en tradities en kunnen wel een beetje extra bescherming gebruiken. Op de achterkant staat de vraag: "Wie draag jij. Wie draagt jou?". Vaak is deze eerste vraag veel makkelijker te beantwoorden dan de tweede vraag. Het uitreiken van de sleutelhanger met Christoffel zorgde voor veel mooie gesprekken en het ophalen van herinneringen.

Toen ik na mijn studie theologie aalmoezenier werd, kwam ik terecht in een nieuwe wereld. Ik ervaarde dat de krijgsmacht een omgeving is die anders is dan ik gewend was. Tijdens mijn voorbereiding hierop, tijdens de algemene militaire opleiding, leerde ik nieuwe dingen: grenzen verleggen, doorzetten en me aanpassen aan de omstandigheden. Hoewel ik vaak het gevoel had dat ik iets niet zou kunnen of in de militaire wereld niet zou passen, leerde ik dat ik meer kon dan ik dacht en ervaarde ik dat mijn meerwaarde juist zat in het anders zijn en daar ook om geaccepteerd werd. In contact met militairen groeide mijn respect voor hun werk. Ik ontmoette jonge mensen met zware taken en grote verantwoordelijkheden voor elkaar en de wereld. Dat ik met hen mee mocht oplopen en dat militairen en veteranen bereid waren dingen uit hun rugzak met mij te delen, heb ik altijd als een voorrecht ervaren. Dit samen onderweg gaan, zoals geestelijk verzorgers bij defensie dat doen, past bij het beeld van Christoforus.

Maar het echoot voor mij ook het godsbeeld van een ‘God met mensen onderweg’. Soms door de woestijn of de nacht, door hoog water, tastend en zoekend naar de weg. Maar met de hoop om thuis te komen in een land van vrede. Of daar ten minste het uitzicht op te hebben. Een God die het lijden van zijn volk ziet, een bevrijdende God. Wij zijn dit volk en onderweg vertellen we elkaar verhalen. Met dit proefschrift wil ik een inkijk geven in de ervaring van militairen en de last die zij daarbij soms dragen. Waar Mozes meermaals tegenstribbelde toen hij werd geroepen en gezonden, nemen de meeste (maar niet alle) militairen hun taak en verantwoordelijkheid gemotiveerd op. Ook hun verhalen gaan over beloftes en verraad, sterren aan de hemel of op de schouder, een gouden kalf en andere onderscheidingen, wetten en regels, plagen en kameraadschap. Tijdens sommige missies zijn militairen bijna letterlijk de *‘boots on the ground’* in het gebied waar Mozes ooit uit ontzag voor God zijn sandalen uitdeed, toen hij zijn moeilijke weg naar bevrijding begon. Een visioen dat voor ons nog steeds ver weg is.

Toen ik in 2008 op de kazerne in Oirschot begon, gingen veel militairen naar Afghanistan of kwamen er van terug. Geestelijk verzorgers draaien mee in de zorgcyclus rondom uitzending en zo hoorde ik verhalen over de missie. Wat mij als nieuwkomer toen opviel, is bijvoorbeeld dat vijandbeelden die tijdens de missie waren ontstaan, en soms nodig om geweld te kunnen gebruiken, in vredetijd bleven bestaan en door soldaten in opleiding werden overgenomen. Ook in de begeleiding van de overgang van missiegebied naar thuis, was er geen bijzondere aandacht voor de morele aspecten van de overgang van oorlogsgebied naar vrede. Want militairen zijn tijdens een missie op andere waarden georiënteerd dan in hun dagelijks leven thuis. Wat ik miste in de zorg na uitzending was een moral debrief.

Hierover raakte ik in gesprek met prof. dr. Fred van Iersel, bijzonder hoogleraar ‘Vraagstukken geestelijke verzorging bij de krijgsmacht’ en adviseur theologie en beleid van de Rooms Katholieke Geestelijke Verzorging. Hij moedigde mij aan de beleving van *moral distress* (morele nood) bij militairen verder uit te werken in een promotieonderzoek.

In dit proefschrift heb ik aan de hand van 25 interviews met een diverse groep actieve en postactieve veteranen in kaart gebracht welke ervaringen zij als moreel spanningsvol beleven. Dit kunnen grote, operationele morele problemen zijn die passen bij een oorlog of gevechtssituaties en waarbij de menselijke waardigheid onder druk staat. Maar ook zijn er voorbeelden van morele uitdagingen in contact met regelgeving, leidinggevend en collega’s. De aard van het werk van militairen, in situaties waar de menselijke waardigheid onder druk staat, en het bewegen in de militaire organisatie, maken moral

distress en *moral injury* (morele verwonding) tot onderdeel van de professionaliteit van het militaire beroep. Militairen moeten zich verhouden tot het kwaad in de wereld in een organisatie die weinig ruimte geeft om zelf keuzes te maken. Dit gegeven wilde ik verder onderzoeken. Daarbij duid ik de moral distress als een rolconflict, omdat een militair ook altijd een mens is, en daarbij verschillende waardensystemen aan de orde kunnen zijn. De aanwezigheid van verschillende rollen, of stemmen, in één persoon is eveneens mooi weergegeven in de afbeelding van Christoffel met het (Christus)kind op zijn schouder. We kunnen hierin het innerlijk gesprek zien wanneer we met gewetensvragen worden geconfronteerd.

Ik kijk met grote dankbaarheid terug op de leerzame gesprekken met prof. Fred van Iersel, zijn vertrouwen in mij als promovenda en de betrokkenheid die wij deelden bij de vredesbeweging. Fred heeft mij letterlijk tot zijn einde begeleid. Helaas maakt hij de afronding van dit proefschrift niet mee. Ik hoop in dit werk iets van zijn gedachtegoed door te geven en in leven te houden. De begeleidingsgesprekken met Fred en Prof. Hans Schilderman waren rijk en levendig, waarbij de inhoud steeds verder verdiept en verbreed werd. Helaas was het onmogelijk al deze wijsheid uit te werken in één proefschrift, maar ik kijk met veel plezier en inspiratie terug op deze bijeenkomsten. Daarbij was Hans voor mij belangrijk voor het aanbrengen van structuur en de opbouw van het proefschrift. Ik heb veel geleerd van de heldere wijze waarin hij ingewikkelde concepten met elkaar wist te verbinden. Prof. Natascha Kienstra wil ik bedanken voor de prettige manier waarop zij de taken van Fred als promotor heeft overgenomen op een moment dat het proefschrift al in een gevorderd stadium was. Haar inhoudelijke inbreng, frisse blik en verhelderingsvragen hebben het proefschrift beter gemaakt. Ik prijs mij gelukkig dat ik drie promotoren heb gehad met een eigen invalshoek in een proces dat ik van begin tot einde als heel plezierig heb ervaren.

Dit proefschrift was niet mogelijk geweest zonder de ondersteuning van de Rooms Katholieke Geestelijke Verzorging en de defensie organisatie. Ik wil oud-hoofdaalmoezenier Jules Post bedanken die mij heeft aangemoedigd dit onderzoek te beginnen. Oud-hoofdaalmoezenier Tom van Vilsteren wil ik bedanken voor de steun en het mogelijk maken dat collega drs. Javelin Zwakhals mij kon helpen met de interviews. Zonder de hulp van Javelin was het niet mogelijk geweest 25 respondenten op te nemen. Javelins ervaring en scherpe geest maakte hem een belangrijke gesprekspartner gedurende het proces. Met dankzegging aan hoofdaalmoezenier Jean Paul Thöni rond ik het onderzoek nu af.

Hoewel dit onderzoek niet plaatsvindt onder verantwoordelijkheid van defensie ben ik dankbaar voor de ondersteuning vanuit de organisatie en de onderschrijving van het onderzoek door het Hoofd Defensie Personeel en het Nederlands Veteraneninstituut. Vragen of behoeften kon ik met defensiecollega's altijd bespreken en ik kon rekenen op medewerking van commandanten zoals bijvoorbeeld Luitenant-generaal Mr. Jan Willem Maas. Maar zo zijn er velen in het werkveld die met hun vragen en belangstelling mij hebben bemoedigd in het werk en gesteund in de relevantie van het onderwerp.

Voor het gebruik van de zelfkonfrontatiemethode wil ik Mieke Weideveld bedanken die mij heeft opgeleid in de methodiek en altijd beschikbaar was als vraagbaak. Dr. Ina ter Avest ben ik dankbaar voor haar begeleiding van de intervisiegroep waarin we de methode in relatie tot wetenschappelijk onderzoek konden bespreken samen met drs. Nini Valetton, dr. Janet Jarvis en drs. Caroline Horikx.

Een aantal meelezers wil ik bedanken voor hun tijd en correcties: drs. Ronell Bansie, dr. Bart van Dijk, Twan Brouwers en drs. Joris Verwijmeren. Bart Beijer noem ik hier apart omdat hij met grote precisie veel fouten wist te herstellen.

Joost wil ik bedanken voor zijn ondersteuning. Niet in de eerste plaats vanwege de tijd die ik erin stopte tijdens vakanties en weekenden. Want er waren altijd wel mensen te vinden die graag met hem iets leuks gingen doen. Naast zijn vertrouwen in mij waren Joost zijn relevante, inhoudelijke opmerkingen onmisbaar om het tot een goed einde te brengen. Hierdoor ervaar ik dat hij niet alleen achter maar altijd naast mij staat.

Tot slot wil ik de veteranen bedanken. Zij zijn de aanleiding van dit onderzoek en ik hoop dat de opbrengst van deze publicatie hen ten goede komt. De veteranen die hebben meegewerkt aan dit onderzoek wil ik bijzonder bedanken voor hun openheid en vertrouwen. Veteraan Goos Blok durf ik hier met naam te noemen omdat hij tevens paranimf is. Ik heb veel geleerd van zijn ervaringen en bewonder zijn inzet deze te delen en daarbij te waarschuwen voor de gevolgen van een militaire inzet.

Veel veteranen gaven aan te willen meewerken aan het onderzoek om zo bij te dragen aan het verbeteren van de veteranenzorg en de erkenning van veteranen. Een blijk van kameraadschap. De verhalen die zij, en alle andere militairen en veteranen die ik ben tegengekomen, met mij gedeeld hebben, zijn goudmateriaal. Ik hoop dat ik iets daarvan kan ontsluiten voor breder publiek. Maar laat het ook een aanmoediging zijn aan veteranen om hun verhaal te delen, met elkaar, met naasten, met burgers. Op zoek naar begrip, duiding en troost. De verhalen van uitgezonden militairen maken immers deel uit van ons gemeenschappelijk verhaal. Als samenleving, maar ook als Gods volk onderweg naar vrede.

Laten wij elkaar daarbij dragen, met name hen die slachtoffer zijn van oorlog en geweld. Maar laten wij ook toestaan dat een ander ons draagt op moeilijke momenten. Dit zijn de eerste stappen op weg naar een wereld van vrede.

Hoofdstuk 1

Inleiding en probleemstelling

1.1 Inleiding

Dit proefschrift gaat over *moral distress* (morele nood) bij veteranen. In deze conceptuele en empirische studie worden ervaringen van veteranen tijdens uitzending beschreven naar cognitieve en affectieve kenmerken. Daarbij ligt de focus op ervaringen van morele ambivalentie en morele nood.

Militairen worden namens ons land ingezet en daarbij hebben zij een taak in de bescherming van de veiligheid in Nederland, van de (economische) belangen en bevriende landen. Ze komen op voor anderen en ondersteunen bij rampen. Zo draagt defensie bij aan vrede, vrijheid en veiligheid in de wereld (Defensie, 2025j). Volgens de Defensienota 2024 wordt de veiligheid van het Koninkrijk, Europa en het NAVO-bondgenootschap ernstig bedreigd door verschillende ontwikkelingen, zoals de oorlog in Oekraïne (Brekelmans & Tuinman, 2024a). De toegenomen dreiging vraagt volgens de nota om militaire paraatheid, maar ook om een weerbare en betrokken samenleving. De krijgsmacht zoekt dus meer samenwerkingsverbanden met civiele partijen. Het betrekken van Nederlandse burgers bij het werk van de krijgsmacht, is niet eenvoudig. Want het werk van militairen wordt, vanwege de veiligheid, afgeschermd van buitenstaanders. Daarnaast worden militairen vaak ingezet in het buitenland. Het werk van militairen is daarom voor burgers niet altijd inzichtelijk. Het is lastig om een voorstelling te maken van wat militairen tijdens een uitzending beleven en hoe hun dagelijkse werk op de kazernes hen daarop voorbereidt. De krijgsmacht en de burgermaatschappij kunnen worden gezien als twee gescheiden werelden.

In dit proefschrift wordt een poging ondernomen om de interactie van krijgsmacht en samenleving te verhelderen. Het werk van militairen is daarbij voor burgers om drie redenen relevant. In de eerste plaats, vanwege de veiligheid van Nederland. In de tweede plaats omdat militairen namens onze regering worden uitgezonden. Het is om die reden van belang, dat de ervaringen van veteranen en de morele verantwoordelijkheid die ze dragen, maatschappelijk kunnen worden gedeeld (Sherman, 2015). Meer kennis over morele ambivalenties tijdens een militaire inzet, kan de betrokkenheid van

burgers vergroten bij de wijze waarop de Nederlandse krijgsmacht wordt ingezet. In de derde plaats zullen militairen, die ook altijd burgers blijven, na hun uitzending en dienstdienst, weer integreren in de samenleving. Hierbij worden ze waar nodig ondersteund door de in de Veteranenwet vastgelegde bijzondere zorgplicht (Defensie, 01-01-2020). Meer begrip voor de verhalen van veteranen vormt volgens de veteranennota de basis van een wederzijdse relatie waarop maatschappelijke erkenning kan plaatsvinden, welke ten goede komt aan het welzijn en de integratie van veteranen in de samenleving (Defensie, 2022-2023).

De begrippen militair en veteraan overlappen elkaar, maar zijn niet inwisselbaar. Een militair is in actieve dienst van defensie. Een veteraan is een (actieve of postactieve) militair die op missie is geweest. Nederland telt volgens de afdeling Trends Onderzoek en Statistiek (TOS) van het Ministerie van Defensie op 1 januari 2024 100.800 veteranen (Veteraneninstituut, 2024). Daarvan is ongeveer een kwart in actieve dienst als militair (Defensie, 2025b). Ongeveer 60% van de militairen is ook veteraan (Defensie, 2022-2023). Dat betekent dat niet iedere militair uitgezonden is geweest, bijvoorbeeld omdat hij of zij nog in opleiding is, vanwege het belang van werkzaamheden in Nederland (dat geldt bijvoorbeeld voor de Koninklijke Marechaussee) of omdat aan de inzet geen veteranenstatus wordt toegekend. Dat is onder andere het geval bij de bijdrage aan de versterkte militaire aanwezigheid van de NAVO in Litouwen dit zijn 'geruststellende maatregelen' en geen oorlogsomstandigheden. De centrale concepten, zoals de definitie van een veteraan, worden in paragraaf 1.7 uitgelegd.

De krijgsmacht als zwaarmacht heeft als instrument van de staat het geweldsmonopolie. Dat betekent dat de overheid het recht heeft om functioneel geweld uit te oefenen. Zij biedt veiligheid, maar dwingt ook onderschikking af (Moelker et al., 2009). Het geweldsmonopolie dat politie en defensie namens de staat hebben, onderscheidt deze beroepen van andere professies. Dit heeft twee consequenties met betrekking tot het ontstaan van morele nood. Als eerste betekent dit dat militairen worden ingezet in situaties van dreiging en conflict. Zij kunnen daarbij geconfronteerd worden met geweld, onrechtvaardigheid en schendingen van de menselijke waardigheid. Daarbij kunnen militairen in situaties komen waarbij hun leven, dat van kameraden of anderen, op het spel staat. Aan het militaire beroep zijn dus veiligheids- en gezondheidsrisico's verbonden (Rijksoverheid, 2025a). Wat, naast de operationele context waarin militairen worden ingezet, onderscheidend is voor de krijgsmacht, is dat de krijgsmacht als politiek instrument wordt gekenmerkt door een hiërarchische organisatiestructuur, waarbij macht en gezag een be-